

C. Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leidse historische reeks XV; Leiden: Primavera pers, 2001, 213 blz., ISBN 90 74310 81 8).

Dit boek bevat een breed scala aan onderwerpen en bestrijkt een lange periode. Er is geput uit de weinige bestaande literatuur die voorhanden was. De schrijver concludeert in zijn inleiding dat, in de traditie van Ranke, politiek en cultuur dankbaarder onderwerpen zijn voor historici dan zoiets banaals als vuil en de verwerking ervan. Cor Smit heeft uiteindelijk wel het een en ander gevonden. Hij noemt in zijn verantwoording enkele publicaties over onderwerpen als waterkwaliteit en de ontwikkeling van de riolering in Leiden.

Een ware *Fundgrube* vormden ook de diverse herdenkingsbrochures die in de loop der jaren het licht hebben gezien. In dit soort publicaties wordt doorgaans een bepaalde gemeentelijke dienst in het zonnetje gezet. In de literatuurlijst kan de geïnteresseerde lezer de diverse geraadpleegde bronnen vinden en op het goede spoor gezet worden voor eventueel verder eigen onderzoek.

In het boek wordt een achttal eeuwen belicht maar het uitgangspunt is, opmerkelijk genoeg, de actualiteit. Die actualiteit komt om de hoek kijken wanneer blijkt dat actuele problemen als parkeren ook pendanten hadden in de zeventiende en zelfs in de vijftiende eeuw, getuige een soort parkeerorder uit die eeuw. Uit het onderzoek van de auteur komt naar voren dat tal van aspecten die onder het beleid van milieu en beheer vallen van alle tijden zijn.

Het uitgangspunt van de studie is de kwaliteit van de leefomgeving. De zorg om de leefomgeving is iets van alle tijden en voor een studie als deze een schitterende leidraad. Behalve geschreven bronnen levert het bovendien prachtig illustratiemateriaal op. Leefbaarheid, de kwaliteit van de leefomgeving en het gebruik van de openbare ruimte staan tegenwoordig hoog op de politieke agenda. Steden raken steeds dichter bevolkt en bebouwd. De vraag hoe de stedelijke leefomgeving, de kijk daarop en de wijze waarop burgers en bestuur ermee omgaan, zich historisch ontwikkeld hebben, is het onderwerp van deze studie. Cor Smit heeft een geslaagde poging gedaan om aan integrale geschiedschrijving te doen. Met dit deel, het vijftiende alweer, uit de Leidse historische reeks, is een werkstuk afgeleverd dat zowel de ambtenaar van milieu en beheer als de geïnteresseerde wetenschapper iets van zijn gading geeft.

De Leidse historische reeks is als geheel dé moeite waard en het is daarom jammer dat in dit deel het overzicht van de hele reeks ontbreekt, zodat inzicht in de onderwerpen van de andere veertien delen en de eventuele beschikbaarheid ervan aan de lezer onthouden wordt.

Paul Hendriks

P. Boomgaard, *Frontiers of fear. Tigers and people in the Malay world, 1600-1950* (New Haven, Londen: Yale University press, 2001, xiv + 306 blz., ISBN 0 300 08539 7).

Het doel van dit boek is de gevarieerde relaties tussen mensen en tijgers (en andere grote katten) in de Maleise wereld te verkennen. In het boek worden daarvoor niet alleen gegevens van geschiedkundige- en ecologische aard gebruikt, maar ook wordt er gekeken naar de menselijke reactie op tijgers, en de manier waarop het dier eens een integraal deel was van het geloofssysteem van de mensen. Hoewel het boek over de Maleise wereld gaat, komt toch het grootste gedeelte van de data uit Java en Sumatra. Het gedetailleerde onderzoek waarop deze

geschiedkundige studie is gebaseerd werd primair gedaan in archieven en bibliotheken in Nederland en Indonesië.

Behalve een algemene introductie, bestaat het boek uit tien hoofdstukken, waarvan er zes (2-6 en 10) gaan over de historische en ecologische connectie tussen mensen en tijgers, en drie (7-9) over de symbolische relatie tussen deze twee. In het laatste hoofdstuk (11) worden deze thema's samengebracht.

Het eerste hoofdstuk introduceert de belangrijkste thema's van het boek, de interactie tussen mens en tijger, speciaal hoe veranderingen in het gedrag van de een dat van de ander beïnvloedt. Het gaat daarbij vooral ook over de westerse kijk op de Zuidoost Aziatische natuur (5), hoewel er ook aandacht besteed wordt aan de inheemse visie. In deze laatste zijn tijgers, behalve dat het gewone dieren zijn, ook schepsels die speciale magische krachten bezitten, of deze delen met hun menselijke tegenhangers.

Omdat het onmogelijk is dit boek in een korte recensie in detail te bespreken, concentreer ik me op een thema dat door het hele boek loopt, namelijk dat van de tijgers habitat. Hoewel bekend als koning van het woud, is de tijgers plaats van voorkeur (preferendum) de rand van het woud, de transitiezone van struikgewas en, nabij menselijke nederzettingen, het gebied van tuinen en aanplantingen. Dit is waar bijvoorbeeld zwijnen en herten komen om zich te voeren met jonge loten en groenten, dieren die op hun beurt de tijgers favoriete prooi zijn. Dit is dus ook de zone waar tijgers en mensen elkaar vaak ontmoeten, vijandig of vriendschappelijk, en deze ontmoetingen zijn het onderwerp van de hoofdstukken 3 t/m 6: vriend of vijand?; mensetende tijgers; premies op tijgers en andere grote katten, en de jacht. Een belangrijke vraag hier is hoe gevaarlijk de tijger nu eigenlijk was voor de mens. De schrijver presenteert statistieken over mensen gedood door tijgers over de jaren en concludeert dat het dier toch gevaarlijker was dan tegenwoordig veelal gedacht wordt. Hij wijst er ook op dat waar de overgangszone tussen woud en nederzetting klein was, men vaak meer last had van tijgers dan waar deze zone verder weg lag. De ironie hier is dat deze zone vaak door de mensen zelf werd gecreëerd. Dus, toen bijvoorbeeld Batavia gesticht werd, had men ook vaker last van tijgers in de omgeving dan later, toen de grens tussen de velden en het woud verder weg kwam te liggen. Dit is een gegeven dat door het hele boek loopt, namelijk waar de mens de ecologie verstoortte, de tijger vaak wraak nam, iets wat de inheemse mensen al wisten en uitdrukten in hun mythologie en volksgeloof.

Dit belangrijke inzicht, dat overigens ook elders in de literatuur omtrent de tijger wordt genoemd, wordt jammer genoeg niet altijd even goed benut. Dus vraagt de schrijver bijvoorbeeld waarom Banten zo'n last had van menseneters (*man-eaters*) in de zeventiende eeuw. Hij beschrijft Banten ca. 1600 als niet dicht bevolkt en met een waarschijnlijk niet te grote landbouwzone (108). Toch was Banten toen een belangrijke handelsstapelplaats, vooral voor peper, die door veel buitenlandse schepen aangedaan werd. Hoewel de lokale bevolkingsdichtheid dus misschien niet zo hoog was, was er mogelijk een onevenredig grote vraag naar voedsel, speciaal groenten. In combinatie met de pepertuinen zou dit zo op een aanzienlijk groter ontgonnen gebied kunnen duiden dan de schrijver ons laat denken, en dus ook een favoriete stek voor de tijger. Als men nu ook nog op de tijgers prooi jaagde, dan is het niet verwonderlijk dat men last van tijgers had. Uit de data die het boek presenteert, komt ditzelfde probleem herhaaldelijk naar voren: waar de ecologie verstoord werd, kwamen vaak klachten over tijgers. Toch wordt deze link niet altijd heel duidelijk gelegd en hierdoor wordt het werkelijke gevaar van de tijger niet scherp getekend. De meeste Nederlandse of andere Europese verhalen over tijgers en de jacht spreken dan wel over het gevaar en de wreedheid van het dier, maar daar wordt niet bij gezegd dat deze tijgers zich met name manifesteerden in ecologisch verstoord gebieden. Dat

de tijger in natuurlijke omstandigheden ook zo wreed was, is iets dat door de autochtone bronnen en overleveringen wordt tegengesproken.

Hiermee komen wij terecht in het tweede gedeelte van het boek, de relatie tussen de niet-Europese mens en de tijger, die in de voorgaande hoofdstukken hier en daar ook al aangeroerd werd. In hoofdstuk 7 staan de hofrituelen centraal waarin speciaal de dood van een tijger een primaire rol speelde. Dit waren het tijgersteken en gevechten tussen tijgers en buffels. Hoewel de schrijver zeer juist aantoont dat in het verleden deze rituelen in verschillende berichten teveel over één kam geschoren werden, bijvoorbeeld door geen onderscheid te maken tussen wat er aan de vorstenlandse hoven gebeurde en aan die van de regenten, kan ik mij toch ook weer niet verenigen met de nadruk die hier gelegd wordt op het bijna zuiver doelmatige van dit doden van tijgers: tijgers waren lastig en dus moesten ze gedood worden (154). Maar, gezien het ritueel er omheen, moet er toch meer geweest zijn, want om een tijger te doden heeft men geen ritueel nodig. Dit is ook duidelijk uit de behandeling die gevangen tijgers kregen aan het hof, namelijk die van een vorst, een gelijke. De schrijver twijfelt of deze rituelen aan de hoven wel origineel waren, want in de Javaanse literatuur van voor de zeventiende eeuw worden zij niet vermeld. Wel lezen wij over het vangen of doden van tijgers aan deze hoven door ze door vele gewapende mannen te laten omsingelen en ze dan op piekpunten te vangen als ze probeerden te ontsnappen. Dit gebeurde weliswaar niet op de *alun-alun* van de kraton, waar de latere rituelen wel plaatsvonden, maar ergens buiten de stad. Jammer genoeg wordt niet verteld waar dit dan plaatsvond, want als dit in de *krapyak* was, een open plek in het woud omheind door struikgewas en bamboe achter de kraton, die nu soms ook nog jachtgebied genoemd wordt, is de latere verhuizing naar de *alun-alun* niet echt zo'n grote verandering. De *alun-alun* staat zo symbool voor het (getemde) woud, en is daarmee symbolisch een perfecte plek voor de (onderworpen) mede-vorst van de koning.

Behandelde de vorst de tijger hiërarchisch, als een verslagen gelijke, dorpelingen zagen of zien hem meer als een machtig dier dat beziel kan zijn door de geest van een voorouder of van de natuur en vaak werd de tijger daarom als beschermheer van het dorp beschouwd. Ik schrijf werd, alhoewel deze geloven nog steeds bestaan op het Javaanse platte land, speciaal in Oost-Java, en ze niet zo zeldzaam zijn als de schrijver denkt (230). Zo'n beschermtijger wordt soms gezien als een gestorven voorouder-stichter van het dorp, en soms als een incarnatie van de natuurgeest en eigenaar van de grond, waarmee de dorpsstichter een overeenkomst had om op die plek te mogen wonen. Als voorouder of natuurgeest heeft deze tijger dan de taak om over de welvaart van de mensen te waken en streng toe te zien dat ze de regels en geboden van de voorouders in acht blijven nemen. Doen ze dit niet, dan worden ze gestraft, vaak door een aanval van tijgers. Maar dit betekent niet dat voorouder-tijger-geesten noodzakelijk gevreesd worden, want voorouders zijn geen *hantu* (spoken), zoals de schrijver beweert (234). Integendeel, voorouders worden geëerd en aangeropen voor hulp en hoewel streng worden zij niet als kwaad gezien, behalve door sommige moslimgelovigen die alles wat in strijd met de islam is, als het kwade typeren. Voorouders en natuurgeesten, observeert de schrijver, zijn dus niet noodzakelijk altijd vriendelijk (234), maar dat beweren de mensen ook niet. Deze wezens hebben vaak twee gezichten: vriendelijk voor degenen die gehoorzamen, en kwaadaardig ten opzichte van overtreders van de regels.

Het is jammer dat de schrijver zo weinig gebruikmaakt van de moderne, vaak antropologische literatuur over de relatie tussen de mensen, het woud, en de tijger. Hoewel deze vaak de periode van na 1950 beslaat, worden hierin toch ook de nodige vragen opgeroepen. De historische data van de schrijver bijvoorbeeld bevatten geen informatie uit de negentiende eeuw over weertijgers in West-Java en delen van Oost-Java en Madura (197-200). Deze geloven

bestaan nu wel en de vraag is of de oude bronnen etnografisch wel volledig zijn, of dat er tussentijds iets veranderd is. Moderne antropologen worden door de schrijver afgebeeld als wetenschappers die menen dat geloven en zienswijzen van de mensen van tegenwoordig die van vroegere mensen weerspiegelen, en dat deze door de eeuwen heen onveranderd zouden zijn gebleven (8). Dit is een zeer achterhaalde visie, die weinig met de hedendaagse antropologie te doen heeft, hoewel de wortels van hedendaagse geloven natuurlijk wel heel ver terug kunnen gaan. Het komt hier niet slechts neer op een dynamische ecologische balans tussen mensen en tijgers, die vaak door menselijke activiteiten verstoord wordt. Het is meer dan dat, want de dorpelingen, maar ook de hovelingen beschouwen de kosmische krachten waarin de tijger gedacht wordt te participeren als echt. Zij zijn dus geen metafoor en staan niet slechts symbool voor iets. Een dergelijk gegeven zou echter een grondige studie van de hele etnografie van dit gebied impliceren, waarvan de etnografie van de tijger slechts een onderdeel is, en dat valt buiten het bestek van dit boek.

Met terzijdelating van deze kritieken, is het boek een waardevolle bijdrage tot de literatuur omtrent de tijger in de Maleise wereld, waarin bronnenmateriaal naar voren wordt gebracht dat, gezien tijdsbeperking, problemen van financiële aard of taalbarrières, maar zelden beschikbaar is voor wetenschappers buiten Nederland. Boomgaards collega's zullen hem hiervoor dan ook dankbaar zijn.

Robert Wessing

R. Cleverens, *De koningsvleugel. Geschiedenis van de particuliere appartementen in het Paleis Noordeinde* (Hilversum: Verloren, 2001, 176 blz., €23,-, ISBN 90 6550 659 4).

Van het Paleis Noordeinde kennen de meeste mensen alleen de voorkant. Daar zwaait de koninklijke familie op prinsjesdag naar de talloze toeschouwers. Het grootste deel van het paleis is echter niet zichtbaar: de koningsvleugel. Deze ligt aan de achterzijde van het gebouw. In één van de vleugels aan die kant bevonden zich tot 1940 de privé-vertrekken van de Oranjes. De schrijver van het boek wil de lezer aan de hand van gedetailleerde beschrijvingen een 'rondleiding' geven in dat deel van het paleis. Doelstelling van het boek is namelijk het schetsen van een beeld van de contemporaine en huidige indeling van de koningsvleugel. Bovendien schenkt de auteur aandacht aan de wijze waarop de koninklijke hoogheden omgingen met de beschikbare gelden.

Het boek kan worden onderverdeeld in twee delen. In de inleiding wordt de geschiedenis van het paleis beschreven. Ook vertelt Cleverens de lezer wie er wanneer heeft gewoond. In het tweede deel wordt van vele kamers een beschrijving gegeven van de inrichting door de eeuwen heen.

In 1609 schenken de Staten van Holland een paleis aan stadhouder Maurits: het Oude Hof aan het Noordeinde in Den Haag. In 1814 wordt het paleis grondig verbouwd. Koning Willem I regeert het ene jaar vanuit Brussel (en Laken) en het andere jaar vanuit Den Haag. 's-Zomers verblijft de vorst op Het Loo. Het paleis krijgt zowel werkvertrekken als privé-ruimten. Deze laatste bevinden zich in een aparte vleugel in het zuidwesten van het paleis; deze vleugel wordt dan ook wel de 'koningsvleugel' genoemd. In november 1817 kunnen de nieuwe bewoners deze zuidwest-vleugel van het paleis betrekken.

Willem II ziet niets in paleis Noordeinde. Hij woont in het paleis op de Kneuterdijk en gebruikt paleis Noordeinde als verblijf voor logees. Zijn zoon, koning Willem III, verblijft daar-